

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De 'civil society' en de omwentelingen van 1989: Oost Europastudies op zoek naar een nieuw paradigma

Casier, T.

Citation

Casier, T. (1992). De 'civil society' en de omwentelingen van 1989: Oost Europastudies op zoek naar een nieuw paradigma. *Acta Politica*, 27: 1992(2), 161-187. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3449965>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3449965>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De 'civil society' en de omwentelingen van 1989: Oost-Europastudies op zoek naar een nieuw paradigma

Tom Casier

'De Berlijnse muur zal er over vijftig en zelfs honderd jaar nog staan.' Zo luiden in januari 1989 de woorden van de toenmalige Oostduitse partijleider Erich Honecker. Tien maanden later viel de muur en werd Honecker uitspraak verwezen naar de rubriek van historische curiosa.

Nochtans deelden veel Oost-Europadeskundigen tot kort voor 1989 dezelfde visie. De opdeling van de wereld in Oost en West werd gezien als een statisch gegeven en slechts weinig modellen voorzagen op korte termijn de mogelijkheid van een radicale wijziging van regime in de landen achter het ijzeren gordijn. De revolutionaire omwentelingen van 1989 zouden in de Oost-Europakunde dan ook een dubbel fenomeen veroorzaken. Enerzijds trad er een soort paradigmabreuk op: de oude modellen en het kader waardoor het 'andere Europa' werd bekeken bleken onbruikbaar en waren dringend aan vervanging toe. Anderzijds werd de revolutionaire ommezwaai in het Oostblok quasi-exclusief vanuit de eigen discipline verklaard. Economen verwezen naar de crisis van de communistische plan-economie, analisten van internationale relaties legden de oorzaak bij de Oost-Westverhoudingen of het gewijzigde internationale klimaat, enzo-voort.

Ook binnen de politieke wetenschap deed zich een radicale verschuiving voor. Het 'civil society'-model zou opgang maken als een dominant denkkader om de plotselinge val van het communisme te verklaren. Op deze verschuiving in de Oost-Europakunde en de inhoud van het 'civil society'-paradigma wil dit artikel dieper ingaan.

1. De paradigmabreuk van 1989

Het is geen sinecure de verklaringsvariabelen die de recente literatuur over

* Ik dank professor B.J. De Clercq voor zijn erg nuttige aantekeningen.

de Centraal- en Oosteuropese omwentelingen van 1989 domineren op een rijtje te zetten. Toch springen enkele factoren in het oog. Men zou de gemakshalve kunnen indelen in een categorie externe en een categorie interne variabelen.

In de eerste groep overheerst de visie dat de *Oost-Westcompetitie* de voornaamste oorzaak was van de ineenstorting van het Sovjetimperium. De tol van de wapenwedloop was voor de Sovjetunie te zwaar geworden en had de technologische achterstand van het land in de hand gewerkt. Daarbij komt nog dat de Sovjets in de loop van de jaren tachtig de wereld in toenemende mate als interdependent gingen percipiëren. De centrale rol van de 'universele waarden' (als milieu, ontwapening, vrijheid, etcetera) in het denken van Gorbatsjov getuigt hiervan (Haugh 1989). Het kan geen toeval zijn dat precies de kernramp van Tsjernobyl (die pijnlijk de interdependentie van de wereld aantoonde) de doorbraak van glasnost en perestrojka betekende. Andere analisten hechten veeleer belang aan de gewijzigde *Oost-Oostrelaties*. De vervanging van de Brezjnevdoctrine (interventierecht in socialistische staten waar het socialisme wordt bedreigd) door de Sinatradoctrine (zelfbeschikkingsrecht van de landen van het Warschaupact; de naamgeving is geïnspireerd door Frank Sinatra's 'I did it my way') was in die optiek de voornaamste oorzaak van het revolutionaire domino-effect in Oost- en Centraal-Europa.

De categorie van interne verklaringsvariabelen voor de gebeurtenissen van 1989 valt uiteen in een negatieve en een positieve benadering van de problematiek. De negatieve visie verwijst naar de respectievelijke typen *crisis* waarin het *communisme* in de jaren tachtig verkeerde. In de eerste plaats was er sprake van een *ideologische crisis*: het officiële marxisme-leninisme was verworpen tot een ritueel zonder inhoud, wat aanleiding gaf tot een diepgaande morele crisis. Volgens anderen ging het om een *legitimiteitscrisis*: de socialistische staten werden bevolkt door nieuwe, postrevolutionaire generaties met andere aspiraties. Alternatieve legitimatiebronnen als het nationalisme, waarop het regime zijn hoop had gesteld, bleken onvoldoende om het systeem te relegitimeren. De common sense-verklaring ten slotte heeft de neiging om de omwentelingen van 1989 en 1991 exclusief aan de *economische crisis* van het plansysteem toe te schrijven. In deze visie verkeerde de communistische bevelsconomie sinds de jaren zeventig in een ernstige crisis en miste ze de dynamiek om op eigen kracht de economie weer op gang te brengen en in hoogtechnologische zin te vernieuwen. Hierbij dient opgemerkt te worden dat de val van het communisme hier gereduceerd wordt tot enkel en alleen het economisch systeem dat deze landen al verscheidene decennia lang kenden. Er zijn meerdere redenen om de almacht van het economische ver-

klaringsmodel te relativieren (Chirot 1991). Zo vond de grootste economische achteruitgang in het Oostblok plaats in het begin van de jaren tachtig. Er is dus in 1989 zeker geen sprake van een plotselinge achteruitgang van de welvaart die aan de basis zou liggen van een revolutionair klimaat. Bovendien werd tijdens de optochten van oppositie en burgerbewegingen op basis van niet-economische themata gemobiliseerd. De antiregimeprotesten dateren trouwens al van voor de economische crisis en zijn in het poststalinisme nooit lang van het toneel verdwenen (cfr. de Hongaarse opstand in 1956, de Praagse Lente in 1968 en de Poolse crisis in 1980-81).

Het is begrijpelijk dat een benadering die de *civil society* centraal stelde snel opgang maakte, omdat ze precies met deze maatschappelijke protestbewegingen rekening hield om de revolutionaire golf te verklaren. Ze vormt het positieve luik van de categorie interne factoren.

Het succes van de civiele samenleving (zeg maar de organisaties en sociale activiteiten die zich onafhankelijk van de staat kunnen ontwikkelen) is gedeeltelijk te verklaren vanuit het failliet van de traditionele modellen in de politiek-wetenschappelijke analyses inzake Oost- en Centraal-Europa. De naoorlogse Oost-Europakunde werkte – generaliserend – met drie dominante modellen of paradigma's: de totalitaire modellen, de pluralistische of groepsmodellen en de corporatistische modellen (Ammann 1986; Ekiert 1991; Sakwa 1989).

De totalitaire benadering legde alle nadruk op de machtsconcentratie binnen het systeem en richtte zich op de machtshongerige elite. Aan het totalitarisme werden specifieke kenmerken toegeschreven, zoals een opgelegde ideologie, één hiërarchische massapartij, terroristische politiecontrole, een monopolie van de communicatiemiddelen en een centraal geleide economie (Friedrich en Brzezinski 1956: 22). Dit model kende zijn hoogtepunt in de jaren vijftig, in de periode van het stalinisme. Vanwege de beeldvorming over de communistische hiërarchie als statisch en monolithisch waren theoretici van het totalitarisme erg pessimistisch over de kansen op politieke verandering van het systeem.

De groeps-, diffusie- of pluralistische modellen hadden aandacht voor de maatschappelijke input in het beleid, vooral voor de informele invloed van groepen. Deze benadering is te plaatsen in de hervormingen van de jaren zestig. Men verweet haar het ondoordacht toepassen van westerse begrippen als pluralisme op een fundamenteel verschillend systeem. Niettemin vertrok men ook hier in de eerste plaats vanuit de instituties. De pluralistische benadering was optimistisch inzake politieke verandering. De convergentietheorieën – die een naar elkaar toegroeien van commu-

nisme en kapitalisme voorspelden – waren de meest vergaande uiting van dit optimisme.

De theorie van het (staats)corporatisme is een mengvorm van de twee eerste modellen. Ze vestigde de aandacht op het bestaan van belangrijke sociale groepen, geïncorporeerd in het hiërarchisch kader. Deze theorie moet gezien worden tegen de achtergrond van de wisselende liberaliserende en conservatieve tendensen in de jaren zeventig.

Hoewel al deze benaderingen een verschillende visie hadden op de machtsconcentratie in communistische staten, richtten ze zich alle op het institutionele kader. Geen van de modellen was daarom in staat te verklaren wat zich in het begin van de jaren tachtig in Polen afspeelde. Alle modellen hadden immers genegeerd (of onderschat) dat er ook in de maatschappij het een en ander bewoog. De opkomst van de vrije vakbond Solidariteit in Polen zou daarom voor het eerst de civiele samenleving (of civil society) tot een centraal begrip maken in de Oost-Europastudies. De erkenning van de rol van maatschappelijke organisaties en activiteiten vormde het voornaamste kenmerk van de paradigmabreuk in de Oost-Europakunde aan het eind van de jaren tachtig.¹ Al bracht de afkondiging van de krijgswet in Polen de paradigmawissel van institutionele naar maatschappelijke benadering tijdelijk tot stilstand, in het tumultueuze jaar 1989 kwam de civil society-these sterker dan ooit terug. De civiele samenleving werd beschouwd als de cruciale variabele die de val van de communistische regimes veroorzaakt zou hebben. De civil society zou erin geslaagd zijn een reële tegenmacht tegenover de staat op te bouwen die het communistische regime geen andere uitweg bood dan abdicatie. Het succes van het civil society-begrip in Oosteuropese context valt samen met de herleving ervan in westerse context. Zo vermeldt John Keane de opleving van discussies inzake de relatie tussen staat en civil society rond themata als de economische herstructurering van de kapitalistische economie, het keynesiaanse welvaartsmodel en de opkomst van de nieuwe sociale bewegingen (Keane 1988: 7-13). Ook onder linkse intellectuelen, onder andere in de Verenigde Staten, is sprake van een herwaardering van de civiele samenleving.

Vooraleer in te gaan op het debat rond de civil society inzake Oost-Europa, moet de betekenis van het begrip nader toegelicht en in historisch kader geplaatst worden.

2. De vele betekenissen van het concept 'civil society'

2.1 *De politiek-filosofische achtergrond* – Het civil society-concept is afkomstig uit de politieke filosofie. Deze achtergrond verklaart in belangrijke

mate de uiteenlopende interpretaties die aan het begrip worden gegeven. De visie van Pelczynski dat 'few social and political concepts travelled so far in their life and changed their meaning so much' (Pelczynski 1988: 363) gaat terug op de wortels van het begrip in de politieke filosofie. In de traditie van *Locke*, *Rousseau* en *Kant* wordt de term 'societas civilis' immers nog gebruikt als synoniem voor politieke maatschappij of staat en wordt hij tegenover de natuurtoestand geplaatst (Bobbio 1982). Met *Hegel* kondigt zich een radicale breuk met deze traditie (afkomstig uit het natuurrecht) aan. Hegel onderscheidt de politieke sfeer van de staat van de burgerlijke sfeer van de maatschappij (Riedel 1962). De 'bürgerliche Gesellschaft' omschrijft hij als 'Gesamtheit der materiellen Lebensverhältnisse' (Marx, geciteerd in Riedel 1962: 540). De burgerlijke samenleving is in de optiek van Hegel de voor-politieke maatschappij, de sociale basis van de moderne staat, de schakel tussen de familie en de staat die zich in deze laatste kan verwerkelijken.

Waar Hegel zich tegen het antagonisme tussen staat en maatschappij keert, zien zijn *liberale* tijdgenoten de civil society als onafhankelijke entiteit in het defensief tegenover een haar vijandige staatsmacht. Om de autonomie van de civil society te garanderen, moet de staat zichzelf een 'pouvoir de droit limité' opleggen (Claude Lefort, geciteerd in Molnar 1990: 28). De staat moet door de bescherming van de persoonlijke vrijheid en het eigendom de civiele samenleving een eigen speelruimte verzekeren.

Marx geeft een eigen interpretatie aan de hegeliaanse erfenis en gebruikt de burgerlijke maatschappij als equivalent van de economische verhoudingen die in zijn theorema van onder- en bovenbouw de basis vormen (Bobbio 1982). De civiele samenleving komt dan feitelijk neer op het commerciële en industriële leven zoals dat in het voordeel van de bourgeoisie verloopt. Ze is bepalend voor de politieke orde in de bovenbouw. De staat is, met andere woorden, gedetermineerd door de verhoudingen in de burgerlijke maatschappij en daardoor een instrument van klasseheerschappij. Bij de vestiging van de klassenloze maatschappij wordt de staat dan ook geacht af te sterven: de scheiding tussen het politieke en het sociale, tussen staat en maatschappij wordt opgeheven.

In de marxistische traditie is het *Antonio Gramsci* die teruggrijpt op het hegeliaanse uitgangspunt (Veauvy 1991). Door de civiele samenleving uit de sfeer van louter economische verhoudingen te halen geeft Gramsci de civiele samenleving een eigen plaats binnen het marxisme.

Gramsci komt tot zijn centraal begrip 'società civile' vanuit de vaststelling dat een herhaling van de Russische revolutie in de geïndustrialiseerde landen van West-Europa weinig kans van slagen had (De Clercq 1986).

Naar militaire analogie argumenteert hij dat in de plaats van een snelle bewegingsoorlog een stellingenoorlog moet worden gevoerd. De reden hiervoor ligt in de sterkte van de 'società civile':

'In het Oosten was de staat alles, de burgerlijke maatschappij primitief en gelatineus; in het Westen bestond er een juiste verhouding tussen staat en burgerlijke maatschappij. Wanneer de staat aan het wankelen ging, trad onmiddellijk een stevige structuur van de burgerlijke maatschappij te voorschijn. De staat was enkel een buitenste omwalling, met daarachter een machtig systeem van vestingen en kazematten, omvangrijker of kleiner naargelang van de concrete staat.' (Gramsci, geciteerd in De Clercq 1986: 258)

Zoals verder in deze bijdrage zal blijken, keert deze perceptie van een historisch zwakke civil society in het Oosten in de huidige literatuur over Oost-Europa geregeld terug.

De vernieuwende inbreng van Gramsci's civil society-begrip in het marxisme is op twee gebieden aanwijsbaar (Bobbio 1982). Allereerst vertrekt hij – anders dan Marx – van een superstructurele optiek: de basis (de economische verhoudingen) is niet strikt determinerend voor de bovenbouw, zoals een oorzaak een gevolg produceert. De economische werkelijkheden moeten immers hun uitwerking vinden in het bewustzijn van de mensen, in de bovenbouw. Deze bovenbouw (en hiermee is meteen de tweede belangrijke vernieuwing aangegeven) bestaat voor Gramsci uit twee 'verdiepingen': de staat en de 'società civile'. De civiele samenleving staat voor instemming en hegemonie, de staat voor dwang en overheersing (Anderson 1981). De leidende klasse heerst dus niet enkel op basis van dwang of politieke leiding, maar ook op basis van culturele en intellectuele hegemonie: via haar 'hegemoniaal apparaat' (onderwijs, kerk, vakbonden, media, etcetera) streeft ze naar 'de actieve consensus van de geregeerden' (De Clercq 1986: 264). De politieke orde berust, met andere woorden, op 'dictatuur plus hegemonie' en de civiele samenleving vormt, als tussenniveau tussen de economische basis en de dwangmacht van de staat, het brandpunt van de geschiedenis.

Het marxistische ideaal van de klassenloze maatschappij wordt bij Gramsci gevat in het begrip 'società regolata' of geregelde samenleving. Deze komt neer op de 'società civile', 'waarin de hegemonie het pantser van de dwang niet meer nodig heeft' (De Clercq 1986: 266).

2.2 *Analytische, prescriptieve en strategische definities* – De begripsverwarring rond de civiele samenleving kan in belangrijke mate verklaard worden door de verschillende politieke theorieën waarnaar auteurs teruggrijpen. Een minstens even belangrijke oorzaak van de Babylonische spraakver-

warring is de context waarin het begrip gebruikt wordt. Zoals Keane terecht onderstreept, kan civil society bepaald worden vanuit analytische, normatieve of strategische invalshoek (Keane 1988).

De *analytische definities* beogen een neutraal begrippenapparaat te creëren waarmee sociopolitieke fenomenen, in casu de ontwikkelingen in Centraal- en Oost-Europa, verklaard kunnen worden. De bepaling verwijst noch naar 'what ought', noch naar een strategie voor verandering. Een goed voorbeeld van een dergelijke neutrale, analytische definitie vinden we bij Moshe Lewin, die de civil society omschrijft als:

'the aggregate of networks and institutions that either exist and act independently of the state or are official organizations capable of developing their own, spontaneous views on national or local issues and then impressing these views on their members, on small groups and, finally, on the authorities. These social complexes do not necessarily oppose the state, but exist in contrast to outright state organisms and enjoy a certain degree of autonomy. The possibility of serious dissidence from various levels of society cannot be excluded.' (Lewin 1988: 80)

De veel voorkomende *prescriptieve definities* zijn normatief van aard. Ze verwijzen naar een ideaaltypische situatie. De civil society wordt gezien als 'a structure of the self-organisation of society, located outside, though not disconnected from the institutional framework of the state' waarvan de cruciale functie is 'to link the goals of activity of the state with those of the independently structured population through different mechanisms of mediation' (Frentzel-Zagorska 1990: 759). Deze benadering schrijft in feite voor hoe de relatie tussen staat en maatschappij eruit zou moeten zien. Idealiter garandeert de staat de autonomie van de civil society (via rechten en vrijheden) in ruil voor de aanvaarding van de wettelijke orde door de civiele samenleving.² Deze bepaling verwijst naar een ideaaltypische situatie. Veel auteurs die een dergelijke definitie in Oosteuropese context hanteren, bouwen voort op de theorieën van Gramsci, zij het dan meestal los van hun marxistische context (cfr. Pelczynski 1988, Frentzel-Zagorska 1990). De ideaaltypische opvatting van de civil society kan in die zin gezien worden als een (afgezwakte en niet noodzakelijk marxistische) vertaling van Gramsci's 'società regolata'. De staat moet enkel het wettelijk kader bieden om een optimale bemiddeling tussen de samenleving en zichzelf mogelijk te maken. De hegemonie heeft dus een overwicht op de dwang.³

In het communisme was van een dergelijke ideaalsituatie geen sprake. De ontluikende civil society in Oost-Europa moest elke morzel grond veroveren en zich onophoudelijk aanvaardbaar maken ten aanzien van het regime. De prescriptieve bepaling kan dan ook niet gelden als objectieve

invalshoek voor de analyse van de Centraal- en Oosteuropese omwentelingen.

Een derde groep bepalingen valt onder de *strategische of tactische definitie* van de civiele samenleving. Vanuit een niet ter discussie gestelde normatieve visie op de perfecte verhouding tussen staat en civil society, stellen tal van auteurs deze laatste gelijk met de voortdurende strijd tussen burgers en het communistische regime. Ze zien de relatie staat - maatschappij onder het communisme als confrontationeel. Molnar ziet de civil society als 'un concept englobant tous les efforts, actions et pensées mis en oeuvre contre le totalitarisme et ses vestiges' (Molnar 1990: 6). Vladimir Tismaneanu heeft het een stuk genuanceerder over 'the voluntary association of individuals outside the orbit of the state. It is the counterstructure that escapes government control and is capable of challenging the communist monopoly of power' (Tismaneanu 1990: 17).

Dergelijke omschrijvingen zijn vaak emotioneel geladen. Ze zijn meestal uit een persoonlijke betrokkenheid bij oppositionele activiteiten tegen de communistische regimes gegroeid. Hier zal deze tendentieuze betekenis dan ook niet gebruikt worden. Civil society wordt door ons – in de lijn van de analytische bepaling – gevat onder de noemer van alle maatschappelijke activiteiten en instituties die los van de staat bestaan, maar niet noodzakelijk ertegen ageren.⁴ In die zin kan het begrip fluctueren van een ontluikende civiele samenleving die voor haar onzeker bestaan moet vechten, tot een brede civil society met duidelijk gegarandeerd bestaansrecht in de context van een rechtsstaat. Onder het communisme was de civiele samenleving 'à la fois une société civile en gestation et "une société [entière] en dissidence"' (Molnar 1990: 10).

Met de beschrijving van deze drie types van definiëring van de civil society is meteen aangegeven wat een van de cruciale zwaktes van het civil society-paradigma in veel Oost-Europastudies is. Het merendeel van dergelijke analyses baseert zich immers op prescriptieve of strategische benaderingen, wat per definitie botst met een objectieve, wetenschappelijke analyse. De vraag naar het waarom van dit zwakke punt is nog niet behandeld. De kern van het antwoord ligt in de afkomst van het civil society-begrip. Dit concept is vooral in de jaren tachtig tot de Oost-Europakunde doorgedrongen via de anticommunistische oppositie en dissidentie. Als gevolg hiervan zijn de analyses van het maatschappelijk gebeuren in deze landen sterk doordrongen van oppositionele, normatieve elementen. Hier ligt de kern van de idealisering en het ideologisch gebruik van de civiele samenleving die onder anderen Christiane Veauvy aan de meeste teksten verwijt (Veauvy 1991). De civil society fungeert dus zowel in het dissidente als in het wetenschappelijke discours. Omdat beide vertogen al te

vaak worden vermengd, worden in wat volgt achtereenvolgens de dissidente civil society-strategie en de wetenschappelijke analyses geschetst.

3. De civil society in het dissidente discours

3.1 *Een nieuwe strategie voor de oppositie* – Het concept van de civiele samenleving werd in de jaren zeventig opgevestigd door dissidenten die op zoek waren naar een nieuwe strategie voor de opposanten van de communistische regimes. Hun bedoeling was de embryonale civil society, die zich na het stalinisme had weten te verstevigen, te laten uitgroeien tot een volwaardige, autonome civiele samenleving. Deze zou op die manier voldoende tegenwicht bieden voor de autoritaire tendensen van de staat. Zo zou ze ten slotte kunnen uitgroeien tot een wettelijk gegarandeerde sfeer die van onderop structurele hervormingen zou kunnen afdwingen.

De behoefte aan een nieuwe oppositiestrategie was ingegeven door het falen van eerder beproefde strategieën (Arato 1981). Deze situeerden zich rond twee polen. In de eerste plaats was er de *revolutionaire optie*, waarmee men van onderop hardhandig het communistische regime wilde vernietigen. Deze strategie was in 1956 in Hongarije falikant mislukt. De revolutie tegen het totalitaire systeem en tegen de Sovjetdominantie (die vooral vanuit nationaal bewustzijn was ingegeven) werd bloedig neergeslagen. Mede door de de-stalinisatie werd daarom geopteerd voor een niet-gewelddadige strategie en *hervormingen binnen het systeem*. Een golf van revisionistisch marxisme zou vooral in Tsjechoslowakije het begin inluiden van het 'socialisme met een menselijk gelaat' – zij het slechts voor korte duur. Samen met de Praagse Lente zou immers ook de hoop op hervormingen van bovenaf de kop worden ingedrukt. De afkondiging van de Brezjnevdctrine kon dit gevoel alleen maar versterken.⁵

Na het mislukken van zowel revolutionaire als interne hervormingen, stapte men af van de idee dat radicale veranderingen haalbaar zouden zijn. Moskou zou een andersgezind regime in de Sovjetperiferie immers toch niet dulden. Op grond van die vaststelling zouden de meeste dissidenten werken aan de uitbouw van een *derde weg*. De kerngedachte van deze nieuwe strategie werd goed verwoord door de Poolse filosoof Kolakowski, die pleitte voor:

'partial yet structural reforms from below aiming at the reconstruction of the social realm. [...] Without resistance, the system can be successfully totalized. Through constant pressure "by society", which here becomes partially its own subject, a society more in harmony with purely social needs can be wrested from the state.' (Kolakowski, geciteerd in Arato 1981: 27)

De postmarxistische fase van de dissidentie zou in grote mate gekenmerkt worden door allerhande varianten op dit scenario. Steeds gingen dissidente theoretici op zoek naar een evenwicht tussen staat en civil society in de hoop dat deze laatste voldoende ruimte zou verwerven om meer structurele eisen door te drukken.

De keuze van de civiele samenleving als spil van een nieuwe fase in het dissidente denken lijkt op het eerste gezicht niet evident. De Centraal- en Oosteuropese civil society wordt algemeen gezien als historisch weinig ontwikkeld. Deze visie is wellicht het best omschreven door de Hongaarse historicus Jenő Szűcs (Szűcs 1985 en 1988). Hij verklaart de zwakte van de maatschappij in oostelijk Europa vanuit de evolutie van het feodalisme en de opkomst van het absolutisme. In het Oosten zou het absolutisme niet alleen een langere traditie gekend hebben maar ook de bestaande structuren diepgaander gewijzigd hebben, terwijl in het Westen lokale vrijheden en autonome sociale groepen het absolutisme overleefden. 'Western absolutism subordinated society to the state, whereas Eastern absolutism nationalized it' (Keane 1988: 17). Hiervoor kunnen culturele en historische factoren verantwoordelijk worden gesteld, zoals de langdurige Turks-Mongoolse invasies in het Oosten en het caesaropapistisch karakter van de christelijk-orthodoxe godsdienst. Precies op dit laatste punt moeten de Centraaleuropese landen van de eigenlijke Oosteuropese gescheiden worden. De eerste groep vormt een soort mengvorm tussen westerse en oosterse staten. Deze historische achtergrond verklaart waarom de civil society in de Sovjetunie doorgaans als het zwakst wordt beschouwd, in tegenstelling tot bij voorbeeld Tsjechoslowakije, dat als enige land van het voormalige Oostblok in het interbellum een heuse democratie kende.

De positie van de civiele samenleving werd in het Oostblok nog verder ondergraven door het communisme. In Marx' visie moest de scheiding van individu en burger, van het politieke en het maatschappelijke ongedaan gemaakt worden, wat zou resulteren in het afsterven van de staat. Omdat evenwel onduidelijk was hoe die maatschappij er na de dictatuur van het proletariaat zou moeten uitzien, is deze ambitie, onder invloed van Lenins etatistische invulling, vastgelopen in de teloorgang van de scheiding tussen staatsfeer en maatschappelijke sfeer. Dit model werd onder Stalin geconsolideerd en tot excessen gevoerd. Na de Tweede Wereldoorlog werd het opgelegd aan de Centraal- en Oosteuropese staten. Het stalinisme richtte zich op de volledige atomisatie van de civil society: de burgers werden niet geacht schakels te zijn in allerlei sociale netwerken maar bovenal geïsoleerde onderdanen van het systeem. De invloed van de kerk werd drastisch teruggeschroefd. In de scholen werd de verplichte studie van het marxisme-leninisme ingevoerd. Alle autonome organisaties (van

vakbonden tot vissersverenigingen) werden in een communistisch kader geplaatst en gesuperviseerd. Literatuur die niet paste in het kader van de vorming van de 'nieuwe mens' werd gecensureerd. De tandem staat-partij was omnipresent.

Op de beperkte restanten van de civiele samenleving in het poststalinisme stelden dissidenten hun hoop om hervormingen af te dwingen. Deze hoop was niet alleen ingegeven door het gebrek aan alternatieven, maar ook door de idee dat de Oosteuropese landen een historische achterstand moesten inhalen. De enige weg naar democratische hervormingen zou de historische weg van het Westen zijn, namelijk de graduele ontwikkeling van een civiele samenleving als drager van rechten en vrijheden.

3.2 *Van nieuw evolutionisme tot antipolitics: de civil society-scenario's* – Het leidmotief van de nieuwe dissidente scenario's was dat de civil society fataal zou zijn 'for a system that required social atomization as a necessary condition for its survival and reproduction' (Schöpflin 1991: 241). Als men erin slaagde een autonome sociale sfeer uit te bouwen, zouden de waarden ervan langzaam in het politieke systeem doorsijpelen om het gradueel te transformeren, of zou het zich kunnen ontplooiën tot een waardige tegenpartij van het systeem. De civil society moest niets minder zijn dan 'le pouvoir qui arrête le pouvoir' (Montesquieu). Ze werd onder de meest verschillende namen gevat, zoals parallelle maatschappij, tweede maatschappij, parallelle polis, tegencultuur, enz. (Hankiss 1990). Vaak verwijzen deze verschillende termen naar andere accenten die in verschillende landen gelegd werden omwille van de specifieke context.

De Poolse dissident *Adam Michnik* was een van de eersten die rond de civiele samenleving een coherente strategie concipieerden. Als symbool van KOR⁶ werkte hij in 1976 de theorie uit van het 'nieuwe evolutionisme' (Michnik 1976). Hierin zette Michnik zich af tegen twee reformistische strategieën in Polen, die in zijn optiek hun failliet bewezen hadden: het revisionisme en het neopositivisme waren stukgelopen op het feit dat ze volledig op veranderingen van bovenaf rekenden. De laatste strategie streefde vanuit de invloedrijke katholieke hoek naar een entente met het regime, in de hoop op die manier concessies te kunnen afdwingen. Deze beweging kreeg gestalte in de katholieke politieke beweging *Znak* die in 1957 haar intrede deed in het Poolse parlement. Volgens Michnik moest nu radicaal geopteerd worden voor 'an unceasing struggle for reforms, in favour of evolution which will extend civil liberties and guarantee a respect for human rights' (Michnik 1976: 273). Deze strijd moest zich richten tot de onafhankelijke publieke opinie en onvermijdelijk de arbeidersklasse betrekken. Intellectuelen en arbeiders, gelovigen en niet-gelovigen moes-

ten samenwerken in het belang van de democratisering. Op die manier kan de maatschappij zich zo organiseren dat ze via trage, progressieve veranderingen (vandaar evolutionisme) concessies van de overheid afdwingt, die niet ongevoelig is voor sociale druk. De doeleinden mochten evenwel niet te hoog gesteld worden: druk uitoefenen om het eenpartijstelsel op te heffen of de banden met de Sovjetunie te verbreken was tot mislukken gedoemd. De revolutie moest zelfbeperkend zijn (Wempe 1991) en streven naar een 'historisch compromis' met de staat. Immers:

'in our century, the struggle for freedom has been fixated on power, instead of the creation of civil society. It has therefore always ended up in a concentration camp. [...] My vision of compromise [...] is based on my conviction that pluralistic democracy necessitates compromises in the face of complex realities.' (Michnik, geciteerd in Hankiss 1990: 149)

Een ander boegbeeld van KOR, *Jacek Kuron*, pleitte voor een strategie van 'social self-management' (Arato 1981). Hij zat hiermee op dezelfde golf-lengte als Michnik. Anderen zoals *Hegedüs*, *Bahro* en *Pelikan* zagen medewerking vanuit de leidende elite of haar reformistische fracties als onvermijdelijk (Arato 1981).

Met de akkoorden van Gdansk groeide het optimisme rond de civil society-strategieën in het begin van de jaren tachtig naar zijn hoogtepunt. Nu de regering door de erkenning van de vrije vakbond Solidariteit een stap had gezet naar het aanvaarden van een autonome samenleving, leken de scenario's van Michnik en Kuron in vervulling te gaan. De afkondiging van de krijgswet gaf het scenario van de civiele samenleving echter een fikse opdoffer. De Poolse crisis zou dan ook leiden tot de herziening van de strategie. Omdat sommigen de mislukking van het Poolse experiment hadden geweten aan de radicalisering van de eisen en het overhaast stellen van politieke eisen, kwam de nadruk te liggen op:

'the moral and spiritual renewal of people; on the importance of not getting involved in the false and corrupt world of power; on developing the strategy of 'antipolitics' which would not accept the rules of the game and the absurdities of great-power politics.' (Hankiss 1990: 147)

De grote lijnen van het civil society-model werden behouden, maar met de ervaring van Polen in het achterhoofd werd morele integriteit nu gezien als de voornaamste waarde en de basis van de nieuwe maatschappij.

Zo wilde de Hongaarse schrijver *György Konrad* met zijn pleidooi voor antipolitics de ambities voor een eventuele machtsovername temperen.

'Antipolitics strives to put politics in its place and make sure that it stays there, never overstepping its proper office of defending and refining the rules of the

game of civil society. Antipolitics is the ethos of civil society [...]' (Konrad 1984: 92)

Door de civil society te depolitiseren, maakt antipolitics de civil society tot een spirituele autoriteit als tegenpool voor het politieke gezag. Door haar superieure morele posities poogt ze haar waarden ingang te laten vinden bij politici. Tegelijk realiseert ze een langzame sociale transformatie, die een noodzakelijke voorwaarde is voor politieke veranderingen. Dus:

'antipolitics is the emergence of independent forums that can be appealed to against political power; it is a counterpower that cannot take power and does not wish to. Power it has already, here and now, by reason of its moral and cultural weight.' (Konrad 1984: 230-1)

Slechts door de politiek terug te dringen tot haar eigen domein (niet door zelf aan politiek te doen) kon de civil society de nodige ruimte krijgen zich te ontplooien.

4. De opkomst van het civil society-paradigma in de Oost-Europakunde

Via de zojuist geschetste dissidente strategieën keerde de civil society terug naar de wetenschappelijke sector. Ditmaal werd ze vooral aangewend voor descriptieve analyses van de evolutie in de communistische landen.⁷

Een eerste maal gebeurde dit naar aanleiding van het Poolse experiment van 1980 en 1981. Om deze te verklaren volgde een aantal analisten de interpretaties van Michnik en Kuron, twee boegbeelden van Solidariteit. De civil society dook dus op in de Oost-Europakunde op het hoogtepunt van het dissidente denken over de civiele samenleving als kern van een anticommunistische strategie. In het wetenschappelijk discours kregen deze analyses wel een descriptief karakter en werd dit denken gesystematiseerd. Deze aanpak betekende een radicale vernieuwing omdat de 'landen van het reële socialisme' nu ook vanuit maatschappelijk kader werden bestudeerd, in plaats van alleen uit institutioneel oogpunt. Deze eerste beperkte opstoot van het civil society-paradigma in de Oost-Europakunde zou van korte duur zijn. De afkondiging van de krijgswet in Polen in december 1981 maakte een einde zowel aan het experiment van Solidariteit als aan het succes van de nieuwe wetenschappelijke benadering. Niet voor lang echter. Toen aan het eind van de jaren tachtig de maatschappijen zich vrijwel overal in Centraal- en Oost-Europa gingen organiseren in burgerbewegingen en oppositionele fora en het communisme begon te wankelen, trad het paradigma van de civiele samenleving glorieuzer dan

ooit naar voren. Sinds de val van de Berlijnse muur is er in de wetenschappelijke literatuur een vloed van analyses verschenen die de maatschappelijke evolutie van het laatste decennium als sleutel zien om de Oosteuropese revoluties te verklaren. Het is niet de bedoeling hier een overzicht te geven, wel wordt gepoogd de belangrijkste modellen uit de analyses te destilleren.

4.1 *Het confrontationele model* – Het confrontationele of oppositionele model verwijst naar het voortdurende getouwtrek tussen de staat en brede maatschappelijke bewegingen. Deze laatste streven vanuit sociale ontevredenheid naar hervormingen. Naargelang bepaalde eisen verwezenlijkt worden, breiden de aspiraties zich uit van een sociaal eisenpakket naar politieke eisen.

Het Poolse scenario is het voorbeeld bij uitstek van een dergelijk confrontationeel model. Dit scenario heeft ook bewezen dat een verstrakking van de eisen ook risico's inhoudt. De civil society was in Polen in de jaren zeventig ontstaan uit de vereniging van arbeiders en boeren, die met de steun van intellectuelen opkwamen voor hun belangen. De onafhankelijke vakbond Solidariteit zou oorspronkelijk optreden als vakbond en vooral een aantal sociale eisen voorleggen aan het regime. Het prille succes van deze opstelling was in grote mate te danken aan de rol van de invloedrijke katholieke kerk, die een van de weinige maatschappelijke instituten was die haar onafhankelijkheid had weten te bewaren. De kerk vormde niet alleen een alternatieve bron van nationale identiteit, maar trad in de confrontatie tussen regime en Solidariteit ook als bemiddelaar op. Gestimuleerd door verschillende successen, zoals de erkenning van de vrije vakbond in de akkoorden van Gdansk, zou Solidariteit zich meer en meer politiek gaan opstellen (met campagnes voor arbeidersraden, sociaal eigendom en een republiek op basis van zelfbestuur) waardoor de facto van het graduele karakter van het Nieuwe Evolutionisme werd afgeweken (Pelczynski 1988). Omdat hierin een bedreiging werd gezien van het systeem en de Sovjetdominantie, zou het regime pogen de civiele samenleving te beknotten door de afkondiging van de krijgswet in december 1981. In de ogen van verscheidene analisten was evenwel een precedent geschapen. Een communistisch regime had de civiele samenleving erkend, zij het gedeeltelijk. Het bestaan van belangrijke onafhankelijke maatschappelijke krachten was niet langer te negeren en dat zou volgens hen verklaren waarom in Polen aan het einde van het decennium (in een gewijzigd internationaal klimaat) als eerste een niet-communistisch premier (Tadeusz Mazowiecki) uit de kringen van Solidariteit werd ingezworen.

4.2 *Het consensusmodel* – Het consensusscenario voor de ontwikkeling van de civiele samenleving was typerend voor de evolutie in Hongarije. Het onderscheidt zich van het oppositionele model doordat de voorwaarden voor de bloei van de civil society niet werden afgedwongen vanuit sociaal ongenoegen, maar door de reformistische leiding zelf waren gecreëerd. Immers, door de invoering van het Nieuw Economisch Mechanisme door Janos Kadar, waarbij kleinschalig privé-initiatief geaccepteerd werd, had zich een economische dynamiek los van de centrale planning ontwikkeld. Hierdoor ontstond een 'tweede economie' (Istvan Gabor, geciteerd in Hankiss 1990: 84-85), een legale tot quasi-legale sfeer van onafhankelijke economische activiteiten en organisaties. Aangezien het regime (om redenen van economische efficiëntie) zelf die tweede economie had gestimuleerd, was het verplicht meer en meer in te staan voor de arbitrage tussen de belangen van haar actoren. Het Hongaarse model functioneerde dus veeleer op basis van een stilzwijgend compromis tussen staat en civiele samenleving. De spil van dit compromis was het verlenen van een zekere economische vrijheid (met het vooruitzicht op een betere levensstandaard) in ruil voor een niet-politieke opstelling. Zolang het systeem relatief succesvol was, kon de civil society binnen de perken gehouden worden. Met het failliet van het economisch model van Kadar zou deze consensus evenwel ondergraven worden en zou de 'tweede maatschappij' – die zich voor een groot deel in het kielzog van de tweede economie had ontwikkeld – meer en meer tot oppositie neigen. Die oppositie organiseerde zich rond drie themata: het herschrijven van de geschiedenis over de opstand van 1956, de Hongaarse minderheden in het buitenland en de aanleg van dammen in de Donau. Doordat het 'goelassj-communisme' ook het reformisme binnen de elite had bevorderd, wist de nieuwe hervormingsgezinde equipe voldoende responsief op deze eisen te reageren. De overgang naar het postcommunisme zou in Hongarije in de traditie van het consensusmodel geleidelijk verlopen.

4.3 *De afwezige civil society* – In de Sovjetunie speelde zich een scenario af dat grondig verschilt van de reeds beschreven modellen. Dit model kan gezien worden als een derde model, al wordt het in de recente literatuur niet als dusdanig beschreven. In de Sovjetunie werd onder Gorbatsjov de civil society in een eerste fase van bovenaf, op initiatief van de staat gecreëerd of op zijn minst gestimuleerd. Anders dan in het consensusmodel werd niet alleen een reeks belemmeringen voor een civil society opgeheven, maar werd gepoogd van bovenaf de ontwikkeling van een autonome maatschappij te bespoedigen. In een tweede fase zou er dan een autonome civiele samenleving ontstaan die op haar

beurt bepaalde eisen aan de staat zou stellen.

De creatie van de civil society is aldus een van de expliciete doelstellingen van Gorbatsjovs beleid geweest. Het paste binnen het streven naar een socialistische rechtsstaat, waarbij een duidelijke grens moet getrokken worden tussen de bevoegdheden van de staat en deze van de civiele samenleving (Haug 1989). Getuige hiervan waren Gorbatsjovs campagne voor glasnost en verscheidene wetten op de vrijheid van pers, organisatie enzovoort. Deze politiek was hoofdzakelijk ingegeven door de nood aan desatatisering. Er bestond immers een urgente behoefte aan een dynamische maatschappij om de stagnatie van de Brezjnevjaren te doorbreken. De staat moest bij de overgang naar een hoogtechnologische maatschappij immers kunnen steunen op een breed netwerk van sociale organisaties die onder andere de ruimte bieden voor de articulatie van verscheidene belangen. In de Sovjetcontext wordt vaak naar de embryonale civiele samenleving verwezen via de term 'informele groeperingen', dat wil zeggen, organisaties die onafhankelijk van de staat bestaan. Hoewel deze vanaf het begin van het glasnostbeleid een enorme bloei kenden, is het tekenend voor de situatie in de Sovjetunie dat het tot 1990 duurde vooraleer echt brede, democratische oppositiebewegingen (zoals 'Democratisch Rusland' of de 'Beweging voor Democratische Hervormingen') van de grond kwamen. Het belang dat Gorbatsjov hecht aan de ontwikkeling van een autonome maatschappij blijkt ook uit het feit dat het nieuwe partijprogramma, dat eind juli 1991 door het plenum van het Centraal Comité werd goedgekeurd, de civil society bij naam noemt als een noodzakelijke voorwaarde om het democratisch ideaal te realiseren.⁸ Dat de poging tot staatsgreep, die hier slechts enkele weken later op volgde, mede door druk van onderop verijdeld werd, lijkt de geloofwaardigheid van een autonome civil society in de Sovjetunie te consolideren.

5. Het civil society-paradigma ter discussie gesteld

Als men er de politiek-wetenschappelijke analyses van de Oosteuropese omwentelingen op naleest, treedt het civil society-paradigma onmiskenbaar op de voorgrond. Dit betekent niet dat er geen tegenstroming zou bestaan. Er tekent zich een aantal tendensen af dat in de komende jaren aanleiding zou kunnen geven tot een debat over de relevantie van de civil society in Oost-Europastudies. Enerzijds bestaat de tendens om het begrip ter discussie te stellen of als ideologisch te verwerpen. Anderzijds is het erg waarschijnlijk dat andere modellen met aandacht voor maatschappelijke ontwikkelingen, zoals de politiek-culturele benadering, in

botsing zullen komen met het paradigma van de civiele samenleving.

5.1 *De onciviele samenleving*⁹ – Als het civil society-paradigma binnen de Oost-Europakunde ter discussie wordt gesteld, dan heeft dat in veel gevallen te maken met de toetsing ervan aan de realiteit. Een theoretisch model kan gemakkelijk geïllustreerd worden aan de hand van de beschreven scenario's. Moeilijker ligt de kwestie als het erop aankomt alle Oosteuropese omwentelingen binnen het civil society-kader te passen. De meest voor de hand liggende case om het paradigma ter discussie te stellen is Roemenië. Hoe kan men de revolutionaire val van het Ceausescubewind als een resultaat zien van groeiende druk vanuit de civil society, als de quasi-stalinistische praktijken van dit regime de maatschappij volledig atomiseerden en dus per definitie de vorming van een civiele samenleving uitsloten? Verder zijn de omwentelingen in de verscheidene Centraal- en Oosteuropese landen erg verschillend verlopen, zonder dat de civil society hiervoor een adequate verklaring kan bieden. Zo verliep de verandering van regime in Hongarije en Polen erg geleidelijk (via Ronde Tafel-onderhandelingen), terwijl ze in Tsjechoslowakije en de DDR binnen enkele dagen door massale betogingen werd afgedwongen. Ook is het niet meteen duidelijk waarom de hervormingen precies in landen als Hongarije en de Sovjetunie (met nochtans civiele samenlevingen van erg uiteenlopende sterkte) van bovenaf werden geïntroduceerd. Ten slotte is er de vraag waarom de omwentelingen elkaar in alle landen snel opvolgden, ook al was de sterkte van de civil society in deze landen door historische oorzaken totaal verschillend (vergelijk bij voorbeeld Bulgarije met Tsjechoslowakije).

Ook in het postcommunisme blijkt het bestaan van een sterke civiele samenleving erg omstreden. De protagonisten van de civil society-these gaan ervan uit dat de civiele samenleving in het postcommunisme haar rechtmatige rol zou verwerven en zich als autonome entiteit tegenover de staat zou weten op te stellen. Zo stelt Molnar:

'La société civile [...] est allée bien au-delà d'un projet limité à son émancipation dans la seule sphère des libertés civiles. Est dépassée aussi sa fonction limitée à la seule protection des droits du citoyen. Elle est, dans ces pays, "le pouvoir qui arrête le pouvoir" et qui, dans la perspective d'une évolution harmonieuse, a désormais toutes les chances de devenir le véritable souverain.'

(Molnar 1990: 370)

Onderzoeksmateriaal over de civil society in het postcommunisme is er nog erg weinig. De vage grenzen en de veelvuldige facetten van het begrip zullen hier zeker niet vreemd aan zijn. De indicaties die we hebben (al zijn ook die steeds voor discussie vatbaar), lijken op het eerste gezicht weinig

steun te bieden voor de civil society-hypothese. Zowel qua sociale netwerken als qua waarden blijkt de civiele samenleving eerder zwak. Tekenen hiervan zijn de geringe structurering van de belangenvertegenwoordiging, het uiteenvallen van de burgerbewegingen, de lage opkomst bij verkiezingen, een fluctuerend kiespatroon, etcetera. Sommigen argumenteren zelfs dat de staat poogt de civil society leven in te blazen. 'Civil society develops not contrary to the state and its structures, nor parallel to it, but, among other things, upon the initiative and inspirations of the state itself' (Kolarska-Bobinska 1991: 334). De pogingen om in de Sovjetunie een dynamische maatschappij te creëren zijn hierboven als voorbeeld aangehaald.

John Michael gaat dan ook zover de postcommunistische maatschappij te bestempelen als 'uncivil society', omdat ze niet langer een coherente morele eenheid vormt die op de bres staat voor democratie en pluralisme (Michael 1991). Vandaar dat critici van het paradigma beweren dat de civil society na het communisme alleen als slogan voortleeft: 'the myth of society as against the state acquired considerable strength as a source of resistance to the regimes; and this myth is far from having been dispelled under post-communism' (Schöpflin 1991: 242).

Het ideologische karakter is onmiskenbaar het belangrijkste verwijt aan het paradigma van de civiele samenleving. Verschillende auteurs zoals Piccone (1990), Kolarska-Bobinska (1991) en Schöpflin (1991) bestempelen de nieuwe golf van civil society-analyses als mythisch en zuiver ideologisch:

'In the course of recent East European protest movements, the English term "civil society" has become a mere political slogan against the Communist Party-dictatorships; as such it has much resonance and little content.' (Bendix 1990: 149)

Schöpflin ziet het discours over democratisering en civil society vooral als een louter intellectueel discours, dat weinig betekenis heeft voor de meerderheid van de bevolking (Schöpflin 1991). Ook Michael sluit daarbij aan. Hij associeert dit vertoog met een verouderde visie op de maatschappelijke rol van intellectuelen: 'The recycling of the 19th-century concept of "civil society" offered the last hope for intellectuals to play the heroic Enlightenment-role of agents of universal values' (Michael 1991: 144). Piccone verwert het gebruik van het begrip civil society op zijn beurt omdat het in zijn ogen neerkomt op het toepassen van archaische begrippen binnen een pluralistische context (Piccone 1990: 14): '[...] civil society ideologists sought to save face by compounding their mistakes and by reinterpreting the collapse of Soviet-type systems as a result of "democratic" pressures.' De

val van het communisme wordt door hen foutief geïnterpreteerd als 'a political victory by the democratic opposition rather than *defeat by default* of ruling elites set adrift by Gorbachev bent on reforming an irreversibly exhausted Soviet system'. (Piccone 1991: 17). Immers:

'Soviet and East European regimes did not collapse because of political opposition from within, or economic and military pressures from without, but, in the case of Eastern Europe, because of the USSR's explicit decision to dismantle its empire and, in the case of the USSR itself, because of irreversible internal economic decline and the exhaustion of conditions necessary for its further reproduction.' (Piccone 1991: 18)

Piccone schrijft de val van het communisme precies toe aan de uitputting van de legitimiteit van deze regimes. Sinds Brezjnevs 'historische compromis' was de legitimatie van het regime namelijk volledig op economische resultaten gericht. Het economisch failliet zou dan ook het ganse systeem diskrediteren. Zoals uit de citaten van Piccone blijkt, fundeert hij zijn redenering in belangrijke mate op de perceptie van andere, belangrijker geachte variabelen om de ommekeer van 1989 te verklaren. De variabelen die zijn voorkeur wegdragen, namelijk de economische crisis en de gewijzigde relaties tussen Moskou en de landen van het Warschaupact, worden inderdaad door de meeste kritische analisten als relevanter gezien.

5.2 *De politieke cultuur in het postcommunisme* – Als de civiele samenleving in het postcommunistische Centraal- en Oost-Europa veel zwakker blijkt dan de nieuwe golf van analyses suggereert, dan kunnen daarvoor verschillende oorzaken worden genoemd. Vaak wordt bij voorbeeld verwezen naar de cultuurhistorische 'achterstand' van de civiele samenleving in deze landen. Deze thematiek hebben we aan de hand van Szücs' interpretatie hierboven kort vermeld. Een tweede verklaring benadrukt de gevolgen van de anomie die samengaat met revolutionaire veranderingen (Kolarska-Bobinska 1991). Mensen worden geconfronteerd met nieuwe waarden, een ander rechtssysteem, een gewijzigde sociale positie, enz. Bovendien lijden ze onder een gevoel van 'relatieve deprivatie'. Door de val van het IJzeren Gordijn en de ostentatieve invasie van westerse luxe, lijkt de eigen economische situatie des te schrijnender. Deze omstandigheden zijn bepaald ongunstig voor de ontwikkeling van de civiele samenleving, omdat ze een conservatieve reflex uitlokken. Mensen zijn geneigd om in deze onzekere situatie op vaste waarden terug te vallen:

'The state of anomie favours social disintegration and is an essential barrier to social participation and undertaking of self-organizing actions starting from the grassroots. The question arises whether civil society can develop in a situation of anomie.' (Kolarska-Bobinska 1991: 333)

Om de effectieve waarde van deze verklaringen én van de civiele samenleving te toetsen is het belangrijk de politieke cultuur van de Centraal- en Oosteuropese maatschappijen onder de loep te nemen. Hoewel de indicaties nog erg summier en vaak tegenstrijdig zijn, menen bepaalde onderzoekers dat de politieke cultuur in deze landen ingaat tegen de conclusies van de civil society-analyses. Verscheidene auteurs (Dimitrijevic 1991; Schöpflin 1991; Michael 1991) stellen dat de politieke cultuur (de politieke attitudes en gedrag) van de Oost- en Centraaleuropese bevolking niet adequaat is voor westerse waarden als democratie en een vrije, autonome maatschappij. De basis voor echte democratie, namelijk een open, pluralistische en democratische mentaliteit is onvoldoende verankerd in deze maatschappijen. Als de civil society al eens leek op te flakkeren in de huid van brede burgerbewegingen, dan was dit alleen omdat deze alle antiregimekrachten wisten te bundelen, niet omdat ze de belichaming waren van een maatschappelijke eenheid. Na het wegvallen van de gemeenschappelijke communistische vijand vielen deze bewegingen uit elkaar en verdween de antipolitieke, morele opstelling (Michael 1991).

In feite moeten de postcommunistische maatschappijen afrekenen met een dubbele politiek-culturele erfenis: een precommunistische en een communistische. De eerste erfenis uit zich in de neiging terug te grijpen op ideeën uit de periode vóór het communisme. Deze tendens is begrijpelijk aangezien nieuwe ideeën onder het communistisch bewind weinig kansen kregen. Terwijl de oude ideologieën vaak wel in de geest van brede lagen van de bevolking voortbestonden, bleef de ontwikkeling van alternatieve en democratische ideeën veelal beperkt tot dissidente kringen. De precommunistische systemen waren – op Tsjecho-Slowakije na – evenwel nergens democratisch. Bovendien beleden ze gesloten nationalistische waarden.

Precies deze twee eigenschappen steken nu opnieuw de kop op. Zo heerst een vrij grote behoefte aan een sterk gezag, wat zich meestal uit in vrij demagogische leidersfiguren, die het niet altijd erg nauw nemen met democratische procedures. Milosevic in Servië, Walesa in Polen, Jeltsin in de Russische Federatie zijn als voorbeelden te noemen. Deze leiders worden verkozen boven de gediskrediteerde staatsinstellingen. Daarnaast is er de herleving van het precommunistische nationalisme. De terugkeer van allerhande oude symbolen en ideeën illustreert deze renaissance treffend. Oude vlaggen en hymnes worden opnieuw te voorschijn gehaald (bij voorbeeld in Hongarije hebben bijna alle partijen de nationale vlag in hun embleem verwerkt); historische mythen – zoals de droom van een Groot Servië – doemen opnieuw op, bepaalde grenzen (zoals de Krim) worden opnieuw ter discussie gesteld.

De erfenis van verschillende decennia communisme wordt vaak onderschat. Het spreekt vanzelf dat de slinger is teruggeslagen in de richting van het kapitalisme en de ideologie van het communisme nog slechts marginale steun vindt. Dit betekent evenwel nog geen overwinning van het democratisch gedachtengoed. De communistische leer mag dan dood zijn, haar denkstructuren zijn dat niet. Deze structuren zijn een deel geworden van de politieke cultuur van een deel van de bevolking en zijn ook het politiek discours van veel landen binnengeslopen. Dimitrijevic stelt dat zij de totalitaire manier van denken en spreken uit het communisme hebben overgeërfd (Dimitrijevic 1991). Alleen de inhoud is omgeslagen naar een gesloten nationalisme. Zo blijft de behoefte bestaan om zich te identificeren met een collectieve entiteit. Vroeger was dat de klasse, nu is het de natie geworden. De ideologie van het nationaal belang heeft in het discours de plaats ingenomen van het marxisme-leninisme. Hiermee verbonden blijft ook het vijandsdenken erg dominant. De haat tegenover minderheden en de opwellingen van antisemitisme zijn er een trieste uiting van. Ten slotte heeft ook het streven naar eenheid het communisme overleefd. Pluralisme wordt strijdig geacht met dit eenheidsdenken. Ferenc Miszlivetz ontwaart in dit verband zelfs een nieuwe kolonisatie van de civil society. In navolging van Norberto Bobbio maakt hij een onderscheid tussen politieke democratie en sociale democratie. De laatste term verwijst naar 'the increasing distribution of power in the different spheres of civil society' (Miszlivetz 1990: 1), met andere woorden, naar de manier waarop de maatschappij zichzelf democratisch kan organiseren en initiatieven neemt. Ze is een voorwaarde voor echte democratie. Het multipartisme en de parlementaire democratie die de politieke democratie kenmerken, vormen slechts de spelregels, het kader waarbinnen de civil society zich kan ontwikkelen. Miszlivetz bemerkt sinds de eerste vrije verkiezingen in Oost- en Centraal-Europa echter 'a new kind of tutelage' (Miszlivetz 1990: 8). Nu de communistische vijand gevallen is, pretenderen de nieuwe politieke partijen zelf de maatschappij te zijn. Democratie beperkt zich in hun visie tot onderlinge electorale competitie. Bijgevolg willen ze dat de bevolking slechts om de vier jaar politiek actief wordt, namelijk bij elke stembusgang. Hierdoor plaatst men de verticale, politieke democratie volledig boven de horizontale, sociale democratie; sociale controle op politieke partijen en de politieke bewustwording van de sociale bewegingen is uitgesloten. Op die manier zetten de nieuwe machthebbers de atomisering van de maatschappij voort.

De meest pessimistische scenario's zien in de combinatie van het autoritaire nationalisme en de autoritaire denkstructuren een potentieel voor extreem-rechts, dat onder slechte economische omstandigheden effectief

uitgebuit zou kunnen worden: 'Ce ne sont ni le centre modéré ni la gauche qui servent de modèle, mais bien l'extrême droite, car elle a été la plus "anticommuniste" [...]' (Dimitrijevic 1991: 42). Met een ideologisch kader gekenmerkt door een nieuwe legitimatiebron (het nationalisme), een nieuw dogma (het nationale belang) en een nieuwe vijand (minderheden en het communisme) is het lang geen zekerheid dat de weg open ligt naar democratie en een onafhankelijke maatschappij.

5.3 *Een kritiek op het civil society-paradigma* – Hoewel het paradigma van de civiele samenleving betwist wordt, zijn er – voor zover bekend – geen analyses die een systematische kritiek geven op het wetenschappelijk gebruik van het model binnen de Oost-Europakunde. Hier doen we een voorzichtige stap in die richting door een aantal knelpunten van het paradigma aan te stippen. De kritiek slaat op het gebruik van de civil society in wetenschappelijke analyses, niet op de ideologische waarde van het concept.

Met het eerste knelpunt, de *monocausaliteit*, werd dit artikel geopend. Net als tal van analyses vanuit andere disciplines, claimt het civil society-paradigma de ultieme verklaring te bieden voor de revolutionaire golf van 1989. Dit gebeurde niet alleen zonder empirische ruggesteun, maar ook zonder andere variabelen in beschouwing te nemen. Door de civil society geïsoleerd te bestuderen werd feitelijk de premisse aangenomen dat deze een doorslaggevende factor vormde. Om het blikveld te verruimen zou een link moeten worden gelegd met andere variabelen, waarvan enkele in de eerste paragraaf vermeld werden. Een eerste stap zou een analyse zijn volgens voldoende en noodzakelijke voorwaarden. Het is bij voorbeeld aannemelijk dat sociale druk van onderop een noodzakelijke voorwaarde vormde voor een wijziging van het regime. Dit betekent echter niet dat het ook een voldoende voorwaarde was. De ineensstorting van het regime was misschien alleen mogelijk door de aanhoudende economische crisis of door het nieuwe denken dat sinds enkele jaren in Moskou heerste.

In de tweede plaats is de civiele samenleving moeilijk hanteerbaar omdat het een *rekbaar, vaag en multi-interpretabel megaconcept* vormt. De meeste analisten verstaan onder deze noemer een enorm gamma aan fenomenen, vaak zonder deze te expliciteren. Sommigen interpreteren de civiele samenleving als het geheel van rechten en vrijheden, anderen gebruiken het als equivalent van oppositiebewegingen. In het laatste geval worden de meest uiteenlopende maatschappelijke organisaties en activiteiten op dezelfde lijn geplaatst, zoals de katholieke kerk en Solidariteit in Polen, de 'samizdat' in Tsjechoslowakije, de tweede economie in Hongarije en de informele groeperingen in de Sovjetunie. Impliciet wordt via die werk-

wijze de impact van een massabeweging als Solidariteit (met miljoenen leden) gelijkgesteld met de intellectuele dissidentie van een kleinschalige beweging als Charta 77 (een duizendtal ondertekenaars). Bovendien tekenen zich in het grensgebied tussen civil society en staat heel wat grijze zones af. Het is onduidelijk of een markteconomie een essentieel onderdeel van de civiele samenleving vormt, aangezien deze in de praktijk toch van staatswege wordt gereguleerd en de staat er actief intervenueert met eigen bedrijven en vanuit zijn zorg voor de welvaart (Keane 1988).

Die rekbaarheid en diversiteit van het begrip bemoeilijken het debat over de civil society. Doordat elke onderzoeker impliciet andere fenomenen voor ogen heeft als hij het over de civiele samenleving heeft, dreigt de discussie te verzanden in een dovemansgesprek.

Een derde kritiek slaat op de *vermenging van het dissidente en wetenschappelijke discours* inzake de civiele samenleving. Zoals beschreven heeft het civil society-concept zijn weg naar de Oost-Europakunde gevonden via de oppositiestrategieën van dissidenten. Hun normatieve en tactische benadering is nauwelijks of niet getransponeerd naar objectieve, wetenschappelijke categorieën. Waar dissidente theoretici streefden naar de uitbouw van een civiele samenleving, hebben tal van academici het bestaan ervan als gegeven beschouwd. Het civil society-paradigma heeft met andere woorden een prescriptieve analyse als descriptief voorgesteld. Het gebrek aan een eenduidige analytische definitie en het veelvuldig voorkomen van normatieve of zelfs tactische definities zijn een teken aan de wand (Veauvy 1991).

Deze kritiek kan niet los gezien worden van het *manicheïsme* waaraan de civil society-these zich vaak bezondigt. Dit manicheïstisch karakter vloeit immers voort uit de oppositionele voorgeschiedenis van het concept. Aangezien de civiele samenleving slechts betekenis krijgt door haar tegenover de staat te plaatsen, stelt men een duidelijke 'wij tegen zij'-relatie voorop. Ze vormt telkens de positieve pool in de contradicties tussen goed en kwaad, moraliteit en machtsmisbruik. Dit botst met de visie van een dissident als Vaclav Havel, dat de scheidingslijn tussen heersers en overheersten door elke mens loopt: 'iedereen is op zijn of haar eigen manier zowel slachtoffer als aanhanger van het systeem' (Havel 1989: 23). Hij ondergaat de negatieve gevolgen van het systeem maar vormt ook een steunpilaar door zich uiterlijk aan het systeem te conformeren. Door de gelijkstelling van de relatie civil society - staat met de relatie goed - kwaad verliest men elk gevoel voor deze nuance.

6. Besluit

De omwentelingen in Oost- en Centraal-Europa in 1989 (en 1991) hebben niet alleen het gelaat van de wereld, maar ook het gelaat van de Oost-Europakunde resoluut beïnvloed. Ze gaven aanleiding tot een verandering van paradigma. De oude modellen uit de politieke wetenschap (totalitair, pluralistisch en corporatistisch model) bleken ontoereikend om de snelle veranderingen in het voormalige Oostblok te duiden. Daarom zou een nieuwe benadering opgang maken, waarbij de civiele samenleving als het ultieme kader wordt gezien om de omwentelingen te verklaren.

Over het civil society-concept bestaat weinig consensus. Het begrip is afkomstig uit de politieke filosofie. Hegel maakte als eerste het expliciete onderscheid tussen de politieke sfeer van de staat en de burgerlijke sfeer van de maatschappij. Waar Marx die burgerlijke maatschappij liet samenvallen met de economische verhoudingen, greep Gramsci met zijn 'società civile' terug op de hegeliaanse traditie en gaf het begrip een eigen plaats in het marxisme. Verschillende hedendaagse analyses baseren zich op een neogramsciaanse definitie (veelal Gramsci's omschrijving ontdaan van haar marxistische context).

Binnen die analyses kunnen drie soorten definities worden onderscheiden. Analytische definities plaatsen zich op een neutraal uitgangspunt en zien de civiele samenleving als het geheel van maatschappelijke activiteiten en instituties die een autonoom bestaan kennen tegenover de staat. Prescriptieve bepalingen hanteren daarentegen een ideaaltypisch beeld van de civiele samenleving. Tactische of confrontationele definities ten slotte trekken de lijn door naar de praxis: de civiele samenleving wordt synoniem met alle acties gericht tegen het communisme. Hoewel alleen de analytische definitie adequaat is voor wetenschappelijk gebruik, komen de twee andere bepalingen veelvuldig voor in academische publikaties.

De civiele samenleving zou in de Oost-Europakunde haar intrede doen via de oppositiestrategieën die dissidenten in de jaren zeventig ontwierpen. Zij stelden hun hoop op de ontwikkeling van de civiele samenleving, als potentiële tegenmacht van de staat. Het begrip komt – telkens met verschillende accenten – terug in de theorieën van de meeste dissidenten uit de postmarxistische fase, zoals het Nieuwe Evolutionisme van Michnik en de Antipolitics van Konrad.

Die prescriptieve benadering zou in de Oost-Europakunde door velen worden overgenomen in descriptieve analyses. Ze beriepen zich impliciet op het gelijk van de scenario's van deze dissidenten om de omwentelingen aan het eind van de jaren tachtig te beschrijven. Hierbij onderscheidden ze twee of drie modellen. In het confrontationele model (Polen) leverde

een massaal gemobiliseerde civil society strijd met de staat om een eigen autonome ruimte te kunnen afdwingen. Hiertegenover staat het consensusmodel (Hongarije) waarin het regime zelf de belemmeringen voor een ontwikkeling van de civiele samenleving wegnam. Hier zou een derde model toegevoegd kunnen worden, namelijk dat van de Sovjetunie waar het regime de ontwikkeling van de civil society van bovenaf stimuleerde en die maatschappij in een tweede fase tot bloei zou komen om eisen te stellen aan de staat.

Hoewel een vloed van publikaties een dergelijk spoor volgt, blijkt er ook een tegenstroming aanwezig. Ze verwijt de civil society-protagonisten vooral een ideologische houding doordat ze de oppositionele scenario's onbevestigd hebben overgenomen. Dit verwijt is gegroeid vanuit het gebrek aan empirische steun voor het begrip. Zo blijkt de civiele samenleving na het wegvallen van de gemeenschappelijke communistische vijand helemaal niet zo sterk als gesuggereerd. Bij een deel van de bevolking leven weinig democratische of pluralistische ideeën.

Alles samengenomen, kan tegen het civil society-paradigma (als wetenschappelijk model) de volgende kritiek worden ingebracht. Het begrip is vaag, zeer uitgebreid en multi-interpretabel. Bovendien bezondigen de analyses zich aan een monocausale opstelling door de civil society als geïsoleerde factor te beschouwen. Ten slotte is de vermenging van het oppositionele en het wetenschappelijke discours duidelijk naspoorbaar. Vele analyses hebben hierdoor een uitgesproken ideologisch en soms manicheïstisch karakter.

Voor het gebrek aan neutraliteit en de moeilijke operationaliseerbaarheid van het civil society-paradigma in de Oost-Europakunde stellen problemen. Dit neemt niet weg dat deze benadering de grote verdienste heeft gehad de aandacht te vestigen op de al te vaak genegeerde maatschappelijke ontwikkelingen in het voormalige Oostblok. Om het bewijs te leveren van een effectieve determinerende invloed van de civil society op de Oosteuropese omwentelingen zal evenwel meer nodig zijn. Indien dit niet geschiedt, blijft de civil society in haar mythisch keurslijf steken.

De Oost-Europakunde is een domein in verandering. Aangezien de oude kaders hebben afgedaan, is de verleiding groot om zonder veel voorbehoud en kritische attitude een ander, aantrekkelijk paradigma te reproduceren. Wil men nieuwe mythes vermijden, dan moet dit nieuwe kader voldoende ter discussie gesteld worden.

Noten

1. Met de termen paradigma, paradigmabreuk en paradigmawissel bezondigen we ons misschien aan 'conceptual stretching'. Met paradigma wordt hier bedoeld: een dominant kader, een niet ter discussie gestelde manier waarop een bepaalde wetenschap op een gegeven moment een probleem ziet.
2. Sommige auteurs hebben zich op de contracttheorie van Locke gebaseerd om het groeiend aantal sociale initiatieven in Oost-Europa in de loop van de jaren tachtig te analyseren. Cfr.: Rau 1987.
3. Frentzel-Zagorska bestempelt haar definitie van de civiele samenleving expliciet als 'neogramsciaans' (Frentzel-Zagorska 1990: 759).
4. In concreto doelen de meeste auteurs vooral op onafhankelijke vakbonden, beroepsorganisaties, sociale bewegingen, kerken, culturele organisaties, etcetera en hun activiteiten, in de mate dat die autonoom zijn ten opzichte van de staat.
5. De Brezjnevdctrine benadrukte de gemeenschappelijke socialistische verantwoordelijkheid om het socialisme in een bepaald land te verdedigen als het intern of extern bedreigd zou worden. In de praktijk betekende deze doctrine dat de grenzen van de nationale soevereiniteit van Oostbloklanden door de Sovjetunie bepaald werden.
6. Komitet Obrony Robotnikow (Comité ter verdediging van de arbeiders): groep van enkele tientallen Poolse intellectuelen gericht op de mobilisatie van de publieke opinie ter verdediging van de arbeiders betrokken in de protesten van juni 1976.
7. Voorbeelden van dergelijke analyses zijn onder andere te vinden in: Tismaneanu (1990), Keane (1988), Rupnik (1979), Molnar (1990), Frentzel-Zagorska (1990), Rau (1987), Ekiert (1991).
8. Cfr. de publikatie van de belangrijkste uittreksels van het nieuwe partijprogramma 'Socialisme, democratie, vooruitgang' in La Repubblica, 24 juli 1991, p. 6-7.
9. Het begrip 'uncivil society' is ontleend aan Michael 1991.

Bibliografie

- Ammann, R. (1986), Searching for an Appropriate Concept of Soviet Politics: The Politics of Hesitant Modernization? *British Journal of Political Science* 16, 4, 475-94.
- Anderson, P. (1981), *De tegenstrijdigheden van Antonio Gramsci*. Leon Lesoil, Antwerpen.
- Arato, A. (1981), Civil society against the state: Poland 1980-81. *Telos* 47, 23-47.
- Bendix, R. (1990-91), State Legitimation and 'Civil Society'. *Telos* 86, 143-52.
- Bobbio, N. (1982), Gramsci en de opvatting van de burgerlijke maatschappij. *Te Elfder Ure* 28, 419-39.
- Chirot, D. (1990-91), What Happened in Eastern Europe in 1989? *Praxis International* 10, 3/4, 278-305.
- De Clercq, B. (1986), *Macht en principe: over rechtvaardiging van politieke macht*. Lanoo, Tiel.
- Dimitrijevic, V. (1991), C'est l'autre le coupable. *Lettre Internationale*, 40-43.

- Ekiert, G. (1991), Democratization Processes in East Central Europe: A Theoretical Reconsideration. *British Journal of Political Science* 21, 3, 285-313.
- Frentzel-Zagorska, J. (1990), Civil Society in Poland and Hungary. *Soviet Studies* 42, 4, 759-777.
- Friedrich, C., en Z. Brzezinski (1956), *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Harvard University Press, Cambridge.
- Hankiss, E. (1990), *East European Alternatives*. Clarendon Press, Oxford.
- Haug, W. (1989), *Gorbatschow. Versuch über den Zusammenhang seiner Gedanken*. Argument, Hamburg.
- Havel, V. (1989), *Poging om in de waarheid te leven. Essay over Charta '77*. Van Genep, Amsterdam.
- Keane, J. (red.) (1988), *Civil Society and the State*. Verso, Londen.
- Kolarska-Bobinska, L. (1990-91), The Changing Face of Civil Society in Eastern Europe. *Praxis International* 10, 3/4, 324-336.
- Konrad, G. (1984), *Antipolitics. An essay*. Quartet Books, Londen.
- Lewin, M. (1988), *The Gorbachev Phenomenon. A Historical Interpretation*. University of California Press.
- Michael, J. (1991), The Intellectual in Uncivil Society: Michnik, Poland, and Community. *Telos* 88, 141-54.
- Michnik, A. (1976), The New Evolutionism. *Survey* 22, 3/4, 267-77.
- Miszlivetz, F. (1990), *Who's Controlling the Controllers?* Paper voorgesteld op 27 juni 1990 aan het Europees Universitair Instituut te Florence.
- Molnar, M. (1990), *La démocratie se lève à l'Est. Société civile et communisme en Europe de l'Est: Pologne et Hongrie*. PUF, Parijs.
- Pelczynski, Z.A. (1988), Solidarity and 'The Rebirth of Civil Society'. In: J. Keane (red.), *Civil Society and the State*. Verso, Londen, 334-60.
- Piccone, P. (1990), Paradoxes of Perestroika. *Telos* 84, 3-32.
- Rau, Z. (1987), Some Thoughts on Civil Society in Eastern Europe and the Lockean Contractarian Approach. *Political Studies* 35, 4, 573-592.
- Riedel, M. (1962), Hegels 'Bürgerliche Gesellschaft' und das Problem ihres geschichtlichen Ursprungs. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 48, 4, 539-566.
- Rupnik, J. (1979), Dissent in Poland, 1968-78: The End of Revisionism and the Rebirth of the Civil Society. In: L. Tökes, *Opposition in Eastern Europe*. John Hopkins University Press, Baltimore, 60-112.
- Sakwa, R. (1989), *Soviet Politics. An Introduction*. Routledge, Londen.
- Schöpflin, G. (1991), Post-communism: constructing new democracies in Central Europe. *International Affairs* 67, 2, 235-250.
- Szücs, J. (1985), *Les trois Europes*. l'Harmattan, Parijs.
- Szücs, J. (1988), Three Historical Regions of Europe. In: J. Keane (red.), *Civil Society and the State*. Verso, Londen, 361-80.
- Tismaneanu, V. (1990), Eastern Europe: The story the media missed. *Bulletin of the Atomic Scientists* 46, 2, 17-21.
- Vauvry, C. (1991), Brèves remarques sur la société civile: usages, généalogies et filiations, interrogations. *L'homme et la société* 25, 4, 11-22.
- Wempe, B. (1991), Het politieke denken van de democratische oppositie in Oost-Centraal-Europa, 1976-1989. *Internationale Spectator* 45, 4, 222-226.